

דיני קרן - מאחריות לסיטואציה

אליהו רוזנפלד

הקדמה

מאמר קצר זה, נכתב בעקבות לימוד העיון בסוגיות השונות העוסקות באב הנזיקין 'קרן'. נושא זה מתייחד בכך שברקע ללימוד ניצבים הפסוקים עצמם. פרשת הנזיקין נתברכה בפסוקים רבים וכתוצאה מכך ניתן בהרבה מהמקרים לייצר עולם שלם רק דרך הפסוקים עצמם. אני אנסה לסקור את עולם הנזיקין אותו מציבים הפסוקים, ולראות כיצד עולם זה קונה לו מקום בעולם התנאים. לאחר מכן, אנסה לעמוד על משמעותה של התפיסה העולה בפסוקים, כלפי האדם המזיק וכלפי האדם המאמין.

דווקא כשסוקרים את הפסוקים, ניתן לראות שהכותרת שניתנה למאמר זה אינה מתאימה. בפסוקים ואפילו במשניות שלאחריהן לא ניתן למצוא את המינוח קרן כלל. את כל המקרים המובאים בגמרא כקרן, בפסוקים עצמם נוכל למצוא תחת כותרת 'שור'. מעבר לכך, כשקוראים את המשנה הראשונה בפרק א העוסקת בארבעת אבות הנזיקין, כלל לא ניתן למצוא אבות הנקראים על שם האיבר הפוגע.

אם כן, כבר במבט ראשון ניתן לראות שחלה תמורה בשמות האבות, ובעקבות כך בהתייחסות לאבות הנזיקין השונים. במאמר זה ננסה לסקור את התמורות שחלו בהבנת 'קרן'.

מקראות

בפרשיית הנזיקין ניתן למצוא שתי פרשיות העוסקות בשור – האחת עוסקת בנזיקי שור שהזיק אדם, ואילו השנייה עוסקת במקרה של שור שהזיק שור. ברם, פרשיות אלה אינם צמודות זו לזו אלא מופסקות על ידי בור.¹ על אף הפרדה זו בין הפרשיות ניתן למצוא ביניהם קווים וביטויים מקבילים רבים. בשתי הפרשיות המבנה הוא דומה – הפרשה פותחת בשור סתם ולאחר מכן עוברת לדבר על שור נגח. ברם, נראה שיש שוני גדול בין הפרשיות; ננסה לעמוד עליו להלן.

נראה, שעצם ההשוואה בין שני המקרים והפרמטרים השונים יוצר זיקה בין שני המקרים. כלומר, מבחינה מסוימת, אכן היינו יכולים לראות את שני המקרים כהתפרטות של אותו כלל. ברם, הבחירה ליצירת שתי פרשיות שונות מדגישה את השוני. כשקוראים את פרשיית שור שמזיק אדם ניתן לראות שהשור נתפס כרוצח של ממש. בניגוד לפרשייה השנייה בה מופיע השור כ'שור איש', כאן נתפס השור כשור סתם העומד בפני עצמו. כעונש על פשעו נענש השור בסקילה וגם בשרו אינו נאכל.²

מאפיין נוסף אותו ניתן למצוא בפרשיית שור שמזיק אדם הינה, שבמקרה ומדובר בשור נגח, האחריות עוברת גם אל הבעלים. התורה קובעת שבמידה ויש שור נגח יש צורך להעיד את הבעלים³ ('והועד בבעליו'), ובמידה ובעל השור לא שמר אותו לאחר שהועד הוא מתחייב בנפשו. התורה מציבה אפשרות נוספת,

¹ הפרדה זו ממקדת את הפרשה בניזק ולא במזיק, שאם לא כן היו שתי פרשיות השור סמוכות זו לזו. ² לתפיסה זו, התופסת את השור כאישות עצמאית או כ'סובייקט', יש הדהודים נרחבים במדרשי ההלכה. במדרשי ההלכה ניתן למצוא שהשור עומד לדין בפני בית דין של עשרים ושלושה ושהשור מסלק את השכינה, מדרשים המצביעים על 'אחריותו' של השור למעשיו ועל הענשתו. חיזוק לעמדה זו ניתן למצוא גם בדבריו של ר' יהודה, המובאים אף הם במכילתא, שבעל השור פטור אף בדיני שמים. כלומר, העונש כלל אינו קשור לבעלים אלא לשור בלבד. הדגמה של תפיסה זו ניתן לראות גם בהלכות שונות ברמב"ם כדוגמת: "שור תם שהמית והזיק – דנין אותו דיני נפשות, ואין דנין אותו דיני ממונות", "אין הבהמה נסקלת אם המיתה, עד שתתכוון להזיק למי שהיא חייבת עליו סקילה", "שור שהמית את האדם בכל מקום – בין גדול בין קטן, בין עבד בין בן חורין – אחד תם ואחד מועד, הרי זה נסקל; ואם המית את הגוי, פטור כדיניהם". בשלושת ההלכות הנ"ל, השור הוא הנושא והוא מוצג כמי שעומד בדין. במילים אחרות, ניתן לומר שיש לנו חוקים מיוחדים הפונים לשור – האם השור עצמו נידון דיני ממונות או דיני נפשות. ³ בנושא ההעדה ישנם חקירות של האחרונים. מי מועד, השור או האדם? מה קורה במידה והועד אדם על שלוש נגיפות בפעם אחת?

והיא שאם יושט על הבעלים הכופר הוא יכול להיפטר ממיטה.⁴ ברם, גם במקרה זה ישנה אחריות משותפת בין השור ובין האדם. גם כאן נסקל השור, כלומר, השור עצמו עדיין נתפס כאשם יחד עם האדם.

כשאנו סוקרים את הפרשייה השנייה אנו מקבלים תמונה מעט שונה. בפרשייה זו ניתן לראות שהשור אינו נתפס כסובייקט עצמאי אלא כ'שור איש'. כלומר, הפרשה כאן אינה עוסקת בשור עצמו אלא בבעליו.⁵ נראה שהסיבה לשינוי זה הינה בסיטואציה. בסיטואציה בה שור מזיק אדם נוצרת זיקה מסוימת בין האדם ובין השור. ברגע שאדם הוא חלק מהסיפור הוא הופך להיות אמת המידה שלפיה אנו בוחנים את הסיפור כולו. כיוון שכך מואנש השור ונבחן באמות מידה של אדם. לעומת זאת, במקרה של שור שמזיק שור, השור אינו נתפס כדמות עצמאית אלא רק כנכס של בעליו.⁶

הבדל נוסף שיש לעמוד עליו הינו, שבעוד בפרשת 'שור שהזיק אדם' היה 'ובעל השור נקי', כאן אנו מוצאים שהדין הוא חצייה. ברם, דין זה תמוה מעט. אם השור תם, ואין זה מאחריותו של בעליו לשומרו, מדוע הוא משלם? ומעבר לכך, מדוע הדין הוא חצייה ולא תשלום של חצי הנזק? נראה שהתשובה לשאלות הללו טמונה בעובדה, שמדובר כאן בסיטואציה שרירותית לגמרי. באותה מידה ששור

⁴ לא ברור מי משיט את הכופר. האם משפחת הנרצח, זקני העיר חכמים? בכל מקרה נראה בפשט הפסוקים שהכופר הוא אופציונאלי בלבד והאדם אכן עלול להיות נידון למיתה. נראה שישנו מתח מסוים בין דין המיתה לבין דין הכופר. אם מגיע לאדם למות מדוע מושט כופר? נראה שישנו מתח מסוים בנוגע לאחריותו של האדם. מצד אחד אנו רואים את האדם כאילו הוא רוצח של ממש. אדם המחזיק שור 'רוצח' ואינו משמרו כאילו רוצח בידיו, ולכן דינו מיתה. מצד שני, האדם אינו רוצח של ממש שכן הוא אינו המבצע. ניתן לתפוס את האדם כרשלן, כחוטא, אפילו כהורג ברשלנות אך לא כרוצח, שכן הוא לא ביצע את הפשע בידיו. אם ניקח דוגמא אקטואלית, נוכל לדבר על אלכוהול ונהיגה. האם אדם שנוהג תחת השפעת אלכוהול הוא רוצח של ממש? או שמא הוא רשלן בלבד? נראה שעל ידי הדין הכפול המובא בפסוקים, התורה משמרת את המתח הנ"ל. מצד אחד דינו של האדם אכן כרוצח, וכך יש להתייחס לתופעה (יש כאן אמירה חינוכית ומעבר לכך), אך מצד שני לא הייתה כוונתו להזיק ולכן יפטר בכופר.

⁵ הרמב"ם גם הוא מבצע את ההפרדה בין הפרשיות בהקשר זה "כך שור ההפקר שהזיק, פטור – שנאמר 'שור רעהו' עד שיהיו הנכסים מיוחדים לבעלים". בהלכות אלה, המתעסקות בשור המזיק, הרמב"ם שוב אינו מתייחס לשור עצמו אלא דווקא לשייכותו לאדם.

⁶ הבחנה זו קיימת אף היא בצורה חזקה בהלכותיו של הרמב"ם. כשהרמב"ם עוסק בשור שמזיק שור, אמות המידה בהם הוא נוקט הינם 'תמות ומועדות', או לחילופין האם הנזק הוא משונה אם לאו. לעומת זאת, כשהרמב"ם עוסק בדיני שור שמזיק אדם, אמות המידה בהם הוא נוקט הינם 'כוונתו להזיק וכדו'.

זה נהרג היה יכול שורו של זה להיהרג, ובאותה מידה שהניזק הוזק, הוזק המזיק בעצמו. כלומר, בסיטואציה זו של שור שנוגח שור אין מזיק וניזק, שכן שני הצדדים ניזוקים בעצמם. ראייה זו של הסיטואציה מסתדרת היטב עם ניסוחה של התורה 'ומכרו את השור החי וחצו את כספו וגם את המת יחצון'. התורה לא כתבה שור נוגח ונגח, אלא דווקא שור מת וחי. מעבר לכך, אין כאן צד משלם אלא 'ומכרו', כלומר מדובר כאן על פעולה שיתופית לגמרי. חצייה זו של השור החי והמת, שאינה מתייחסת ישירות לנזק, מלמדת אותנו על מין קשר שנוצר בין השניים. הסיטואציה של הנזק יוצרת בין המעורבים כמין זיקה, 'שותפות', וכשותפים – מתחלקים השניים בצורה שווה לגמרי.

לעומת שור תם, במקרה של מועד מדובר על סיטואציה אחרת לגמרי. במקרה שהשור הינו שור 'נגח', אין מדובר על סיטואציה שרירותית בה כולם ניזוקים, אלא על סיטואציה בה יש 'טורף ונטרף'. מכיוון שכך נצרך בעליו של השור שלא שמרו לשלם את מלא הנזק על מעשיו של שורו.

אומנם ניתן להציע מבט אחר. ניתן להציע שתמות ומועדות הינם דרגות של אחריות. כאשר השור אינו מועד אחריותו של הבעלים הינה מועטת יותר, ולכן הוא נצרך לשלם חצי נזק. כשהשור הינו 'נגח' אחריותו של בעלים הינה מלאה, והוא נצרך לשלם תשלום מלא. ברם, בהסבר זה נתקשה מדוע נצרך המזיק לשלם דווקא חצי, וכן מדוע קיים דין 'וחצו'. אפשרות נוספת אותה תיארו לעיל, הינה לראות את תמות ומועדות כמצב של חוסר אחריות מוחלט לעומת מצב של אחריות. כלומר, במצב בו השור תם, אין לאיש אחריות על הנזק, אלא פשוט סיטואציה שמתרחשת. מכיוון שישנם שני אנשים שהסיטואציה נקשרת אליהם שניהם חוצים. לעומת זאת, בשור נגח אנו עוברים לקריטריונים של אחריות ולכן ישלם המזיק נזק שלם.

גמרא ומקורות תנאיים

נראה שנוכל למצוא הדהוד נרחב של שיטה זו בדברי התנאים בכלל ובדבריו של ר' יהודה בפרט. בגמרא מובאת מחלוקתם של ר' עקיבא ור' ישמעאל, ומנומקת כך:

ר' ישמעאל סבר בעל חוב הוא זוזי הוא דמסיק ליה, ור' עקיבא סבר שותפי ניהו. וקמפלגי בהאי קרא (שמות כא) "ומכרו את השור החי וחצו את כספו", ר' ישמעאל סבר לבי דינא קמזהר רחמנא, ור"ע סבר לניזק ומזיק מזהר להו רחמנא.

הגמרא מעמידה את מחלוקתם של ר' ישמעאל ור' עקיבא בשאלה כיצד הם מבינים את דין 'וחצו'. ר' ישמעאל מבין שמדובר לבית דין, ואילו ר' עקיבא מבין שמדובר אל המזיק והניזק. מכיוון שכך מבין ר' עקיבא שאין כאן מזיק וניזק, אלא דווקא שני אנשים השותפים לסיטואציה של נזק יחדיו.

תנא נוסף שהולך בדרך זו הוא ר' יהודה. במכילתא מדייק ר' יהודה על הפסוק 'ובעל השור נקי' – נקי מידי שמים. כלומר, במקרה של שור תם אין לבעליו של השור אחריות כלל. הרחבה של דין זה ניתן לראות בדבריו של ר' יהודה במכילתא דרשב"י:

שור שפסק את המוסרה ויצא והזיק אחד תם ואחד מועד חייב דברי ר' מאיר, ור' יהודה אומר תם חייב ומועד פטור, ור' אליעזר בן יעקב אומר זה וזה פטורין, ור' אליעזר אומר אין לו שמירה לשור המועד אלא סכין.

במבט ראשון, דבריו של ר' יהודה נראים מוזרים ובלתי ניתנים לעיכול. כיצד יתכן ששור תם יהיה חייב ואילו שור מועד פטור? נראה שלפי דברינו הדברים מסתדרים. כפי שאמרנו בעליו של שור תם אינו מתחייב בגלל אחריותו אלא דווקא בגלל חוסר האחריות. מכיוון שכך, על אף השמירה שהיא מספקת (ולכן

שור מועד פטור) יתחייב האדם בתשלום, שכן הסיטואציה הינה עדיין סיטואציה שהתרחשה ומתוקף כך מתחייב האדם.

כפי שאנו רואים, תפיסה זו מצאה לה מקום בדברי תנאים שונים, אך נראה שהיא איננה התפיסה הרווחת אצל התנאים ואף לא בגמרא שלאחריה. כבר במשניות ישנו מעבר לתודעה של אחריות ולא של התרחשות. נראה שנוכל לראות מעבר זה בדיון לגבי חצי נזק קנסא או ממונא. יסודותיה של מחלוקת זו הם בעולם האחריות, והמחלוקת עוסקת בשאלה האם אכן אחראי האדם למעשה של שור תם אם לאו. הגמרא אף היא מעמידה את המחלוקת בשאלה האם שוורים בחזקת שימור קיימי אם לאו. נראה שבעולם של אחריות לא ניתן לדבר על סיטואציה של שותפות, ומכיוון שכך עוברת מחלוקתם של ר' עקיבא ור' ישמעאל המשגה מחדש למושגים של קנס וממון, העוסקים אף הם באחריות.

דווקא על רקע שאלה זו נראה שנשאלת שאלת המשמעות. נראה שבתודעה בה אנו מתייחסים לסיטואציה ולא לאחריות, אנו נפטרים מתחושת המועקה והאשמה המלווה את הסיטואציה כולה. במקרה שכזה במקום רגשות אשמה אנו נפתחים למקום של סולידריות ואמפטיה. המזיק מסוגל לצאת מסבלו ולראות את המזיק כניזק, וכן המזיק יכול לצאת מאנחותיו ולהיפתח לרעהו. אומנם ניתן לקרוא דין זה כאמירה חינוכית, הקוראת לאדם להיפתח לסבלו של האחר, אך נראה בעיני שאין זה המדובר. נראה בעיני שסיטואציה של נזק היא אכן סיטואציה מקומית, שאינה קשורה לצדק גדול ונרחב, אלא לשני אנשים הנאחזים איש בליבו על הרעה שנגרמה לו. התורה, בהצגה זו של הדברים, מאפשרת לאדם להתנתק מרגשות האשם ולקבל את הסיטואציה כמות שהיא. בכך היא אינה מציאה את הגלגל מחדש אלא מוציאה קולות שבמובן מסוים מודחקים.

ראייה זו אינה מצטמצמת לענייני נזק בלבד, ומשליכה הלאה גם להשגחת הקב"ה את עולמו. בד"כ כשאנו מדברים על העולם אנו אוהבים למצוא בו סיבתיות. אנו מנסים למצוא סיבה והקשר להתרחשויות שסביבנו, ומנסים לשייך אותם להשגחה כזאת או אחרת. ברם, לפעמים הסיבתיות כתפיסת העולם, לא רק שאין די בה כדי להסביר אלא שהיא מלווה בתחושת מועקה גדולה. תשובות כגון כפרה, ייסורים ממרקים ודומיהם, אין בהם בכדי לייצר מרגוע לנפש. להפך,

הסיבה לעולם אינה יכולה למצות את ההתרחשות כולה, ומכאן הדרך לתחושת המועקה קצרה. דווקא היכולת לראות את העולם כבלתי מובן, לראות את השרירותי שבו, מאפשרת פתח להיפגש עם ההשגחה עצמה. ההבנה של חוסר היכולת להבין את הסיטואציה, היא המאפשרת להיפגש עם המציאות עצמה ועם הקב"ה שמתגלה בתוכה. במובן מסוים, הסיבה היא המנתקת אותנו מהסיטואציה, או במילים אחרות, מההתגלות עצמה. היכולת לחוש את הסיטואציה בצורה שלמה אינה בהכרח חוויה שמחה, אך היא חוויה שאינה מנוכרת לעצמה ובעקבות כך חוויה עוצמתית ומלאה.